

שני / TWO NEW SOURCES FROM TITUS TOBLER'S LEGACY

מקורות חדשים מעובדו של טיטוס טובלר

NEROG MIAH dna s(rohtuA): חיים גורן

Source:

Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv /

קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה

תמוז תש"ן (יוני) 1990, pp. 161-169 / 56



Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv / קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה.

שני מקורות חדשים מעזבונו של טיטוס טובלר

חיים גורן

הרופא השווייצרי טיטוס טובלר (1806-1877) כונה עוד בפי בני זמנו 'הנסטור של חוקרי ארץ-ישראל'.¹ מאמר שראה אור זה לא מכבר בכתב-עת זה מנסה להעריך את מקומו וחיבתו בין חוקרי הארץ במאה ה"ט.² המאמר לווה בנספח, ובו רשימת פרסומים של טובלר. צוין שם (הערות כוכב, סעיף ד) דבר קיומו של מקור ארכיוני הקשור בסיווריו של טובלר בארץ. אנו מבקשים להציג כאן מסמכים אלה, וכן מקור נוסף, כעדויות הקשורות לפעילותו בארץ ולתרומתו למחקרה. כבר בשנת 1863 נכנס טובלר במשא-ומתן עם ממשלת פרוסיה, והציע למכור לה את ספרייתו הפרטית, כדי שתועבר לאחר-מכן לידי ספריית הקונסוליה הגרמנית בירושלים.³ היה ברשותו אוסף גדול של 'ספרות ארץ-ישראל', שכלל כאלף כרכים, וכן כתיב-יד רבים. בערוב ימיו, כשעבר לגור במינכן, השאיר חלק מספרייתו ואת אוסף כתיב-היד בשלמותו לספריית העיר ציריך, ואילו את אלף הכרכים האמורים נטל עימו. המשא-ומתן עם הממשלה הגרמנית נכשל. הספרייה נמכרה לרוסים, וטובלר חזר והדגיש בצוואתו את התנאי שהיא תוצב 'בירושלים או במקום קרוב לעיר זו, לשימוש סדיר, לנוסעים ולמלומדים'. הרוסים לא מילאו אחר התנאי. האוסף נשמר בספרייה הקיסרית בפטרסבורג, תחת הכותרת 'Tobleri Bibliotheca Palaestinae'.⁴

עזבונו של טובלר, לעומת זאת, לא הועבר לרוסיה. חלקים ממנו פוזרים במקומות שונים בגרמניה ובשווייץ.⁵ כאן בחרנו להציג שני פריטים, אשר להם, לדעתנו, מקום רב-חשיבות בתולדותיו של מחקר ארץ-הקודש בכלל ובפעילותו של טובלר בפרט. הראשון הוא 'כרך העבודה' של ספר הביבליוגרפיה הגיאוגרפית של הארץ, שראה אור בשנת 1867, ובו תוספות רבות של המחבר.⁶ השני — אוסף שרטוטים ותוכניות ממסעותיו בארץ, ברובם מעשה ידיו.

* הארה למאמר ש' שטרן, 'טיטוס טובלר, מחוקריה החשובים של ארץ-ישראל במאה ה"ט', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 30-45.

1 C. Furrer, 'Dr. Titus Tobler', *ZDPV*, 1 (1878), p. 49. המושג מושאל משמו של נסטור מלך פילוס, שנתפרסם כיועץ חכם מופלג.

2 שטרן מבסס את מאמרו על הביוגרפיה המפורטת שהקדיש לטובלר ה"י היים: H.J. Heim, *Dr. Titus Tobler*, 1879. *der Palästinafahrer: Ein appenzellisches Lebensbild*, Zürich & Trogen. למאמר מצורפת רשימת פרסומי טובלר העוסקים בארץ.

3 על ספרייה זו ראה: ג' טלמן, 'מוסדות גרמנים וחברות מחקר שהוקמו במאה ה"ט לחקר ארץ-ישראל ולימודה', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 172-173.

4 היים (לעיל, הערה 2), עמ' 115-116; טלמן (לעיל, הערה 3), עמ' 173.

5 כך למשל ההתכתבות הענפה בינו לבין ג' "מ תומס, השמורה בחלק מעזבונו תומס המצוי בגנון המדינה הגרמני בנירנברג: W. A. Mommsen (ed.), *Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in deutschen Archiven und Bibliotheken*, 1: *Die Nachlässe in den deutschen Archiven*, I, Einleitung und Verzeichnis, Boppard a. Rhein 1983, No. 3823 [להלן: רשימת עזבוניות].

6 T. Tobler, *Bibliographia geographica Palaestinae: Zunächst kritische Uebersicht gedruckter und ungedruckter Beschreibungen der Reisen ins Heilige Land*, Leipzig 1867. זהו פריט מס' 51 ברשימת פרסומי טובלר, כפי שהוכנה על-ידי ש' שטרן וח' גורן, קתדרה, 48 (תמוז תשל"ח), עמ' 46-48.

טיטוס טובלר וג'ורג' מרטינ תומס

ג' "מ תומס (1817-1887), פילולוג והיסטוריון, היה ספרן ואחראי למחלקת כתבי-היד ב'ספריית החצר והמדינה המלכותית (הבווארית) במינכן', וקשריו עם טובלר היו עמוקים ורבי שנים.⁷ תומס היה חבר האקדמיה הבווארית למדעים כבר משנת 1848, ונודע כחוקר ההיסטוריה של ונציה בימי הביניים. תרומתו הישירה לחקר המזרח התבטאה בהוצאה לאור של אוסף כתביו של י"פ פאלמראיאר (J.P. Fallmerayer, 1790-1861), היסטוריון איש מינכן, שנודע בכינויו 'הפרגמנטיסט' (על-שם ספרו 'פרגמנטים מן המזרח' והכתורות למאמריו על הארץ).⁸

יש בידנינו עדויות רבות לקשרים בין טובלר לתומס. טובלר נהג לעבור דרך מינכן ברבות מנסיעותיו, לשהות בה ולעבוד בספרייתה. אחרי שלושים ואחת שנות מגורים בהורן (Horn) שלחוף אגם קונסטנץ, בין גרמניה לשווייץ, החליט בשנת 1871 לעקור למינכן, ולעשות בה את שארית ימיו. בהלוויית טובלר ייצג תומס את המדענים הגרמנים, והניח בשמם על הארון ענף של דקל, הוא סמלם של עולי-הרגל לירושלים. כמו-כן מיהר לפרסם הספד נרגש ב-*Augsburger Allgemeine Zeitung*, 'אשר במאה הי"ט נחשב לטוב ולרציני בעיתוני גרמניה', עיתון שטובלר נמנה עם קוראיו הקבועים.⁹

תומס קיים קשרי מכתבים ענפים עם רבים ממדעני התקופה, וכתחומים מגוונים. מעידה על כך רשימת המכתבים — ממנו ואליו — שנשמרו בעזבונו, המתואר ב'סקירת העזבונות בארכיונים בגרמניה' במלים הבאות: 'התכתבויות עם פילולוגים, היסטוריונים, ביוגרפים, מוזרנים, גיאוגרפים ופוליטיקאים... מועשר בעזבונות חלקיים של יעקב פיליפ פאלמראיאר... וטיטוס טובלר. היקף: 4.50 מטר רץ'.¹⁰

'עותק העבודה' של הביבליוגרפיה הגיאוגרפית

העותק הפרטי של ספר הביבליוגרפיה הגיאוגרפית של טובלר ('עותק העבודה'), Handexemplar Titus Tobler, שמור במחלקת כתבי-היד של 'ספריית המדינה של נכסי התרבות הפרוסיים' בברלין.¹¹ הוצאתו של הספר לאור לא היתה סוף פסוק. טובלר המשיך בפעולות איסוף של מידע, וטרח ככל יכולתו להשלים את החסר. לכל אורך העותק שלו הוסיף אינספור הערות בכתב-ידו,

7 הספרייה הבווארית: Königlischer Hof- und Staatsbibliothek in München. על תומס ראה: Simonsfeld,

'Thomas, Georg Martin', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 54, Leipzig 1908, pp. 697-700

8 לדוגמה: J.P. Fallmerayer, 'Fragmente aus dem Orient: Vier Wochen in Jerusalem', *Beilage zur*

Allgemeinen Zeitung 1851, No. 227, 230, 249, 260. על פאלמראיאר ראה: נ' שור, ספר הנוסעים לארץ

ישראל במאה הי"ט, ירושלים 1988, עמ' 257.

9 G.M. Thomas, 'Dr. Titus Tobler', *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* 1877, No. 31, pp. 449-450

הציטוט על-פי א' כרמל, 'הקהילה הגרמנית הפרוטסטנטית בארץ-ישראל, 1840-1914', קתדרה, 45 (תשרי

תשמ"ח), עמ' 103. טובלר מספר שבעת שהותו הארוכה בירושלים נהג לבקר בקביעות בקונסוליה, וקיבל

מהקונסול א"ג שולץ את גליינות *Augsburger Allgemeine Zeitung*, אותם קראתי בתא'... בלהיטות בוערת',

ראה: T. Tobler, 'Aus meinen Erlebnissen in Jerusalem', *Das Ausland*, 22 (1849), No. 72, p. 286

10 רשימת עזבונות (לעיל, הערה 5), מס' 3823.

11 Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin (West), Libr. impr. c. not. mss. Octav 103

תודתנו למחלקת כתבי-היד על האישור לצילום המסמך ולפרסומו.

5) E. Arnaud. La Palestine ancienne et moderne ou l'égypte
historique et physique de la Terre Sainte par E. Arnaud.
avec une carte chrono-ethnographique. Paris, Berger-
Levrault, 1868. 8. War o in Palestina.

6) De Saulcy, Dictionnaire des Antiquités Egypte

Wood (Rev. J. G.)—Biblic Animals: an Account of the various Birds,
Beasts, Fishes, &c., mentioned in Holy Scriptures. Part 5, 8vo. ad... 1s. 1868

Newton, C. T., Travels and discoveries in the Levant. 2 vols.
with a great many plates, photographs, woodcuts and maps.
London 1865. Imp. 8°. (£ 2. 2 sh.) Srontbd.

Wilson (Capt. A. E.) and Warren (Capt. R. E.)—The Discovery of
Jerusalem: a Narrative of Exploration and Discovery in the City and
the Holy Land; with an Introduction by Arthur Penrhyn Stanley,
D.D. Edited by Walter Morrison, M.P. 8vo. pp. 802, cloth..... 21s. 1876

7) E. Richardt, det Kellig Land. Dagbog og Lige Kjøbenhavn 1870

8) Pilgrzymka do Ziemi Świętej odprawiona przez X.
Holowinskięgo t. III. p. 103. Liwin Guide indicateur 532
Du polnische pilger bueulle der Land 1843.

9) Compendio istorico dello stato antico e moderno del Carmelo
scritto di fra Giambattista di S. Alessio, Carmelitano scalzo.
Liwin, Guide indicateur 593.

10) Ferguson, Architecture of Palestine.

11) Roß, Roy on the Jordan...
Abthl. Col. 1600.

רשימות טובלר בכתב ידו, בכריכה האחורית של העותק הפרטי של ספרו

וכלל בהן תיקונים, מהדורות נוספות ופריטים שלא נתגלו לו אלא לאחר הדפסתו של הספר.
בעמודים האחרונים ובעמודי הכריכה הוסיף פריטים חדשים יותר, ואנו מוצאים אף חיבורים
ששנת פרסומם היא 1875. בין דפי העותק נמצאו גם פתקאות ובהן תוספות משל תומס, אשר מן-
הסתם סייע לטובלר בהשלמת הביבליוגרפיה. ההערות והתוספות הרבות הינן עדות ליסודיות
עבודתו של הרופא השווייצרי. כל פריט שהגיע לידי נבחן, נקרא וקוטלג; במקומות רבים הוא תיקן
הפניות קיימות או הוסיף עליהן הערות, ציוני מהדורות נוספות וכו'.

'עותק העבודה' הוא הפריט היחיד שהספרייה הממלכתית בברלין רכשה מעזבונו של טובלר.
ר' רהריכט (Reinhold Röhricht), שהיה מורה תושב ברלין, פרסם בשנת 1890 את ספר
הביבליוגרפיה השני של ספרות ארץ-ישראל, ובו מספר פריטים גדול פי שלושה מזה שבספרו של

Dr. Georg Law, Köln, Nachr. am 18. 11. 1878.
 Morgenblatt, 1. 12. 1878.
 Briefplan von J. S. (Buchhändler). Es umfasst ausserhalb
 des Stadt des römischen Jerusalem, das thal der Hinnom
 und den grössten Theil der thal der Josaphat, den Oberg, den
 Berg der Aggenim u. d. d. bösen Rathes. Es ist mehr
 eine Karte als eine Beschreibung. Wegen der naturlichen Lage ist
 es eine sehr gute Karte. Es ist eine sehr gute Karte.
 REGISTER. In mehreren geograph. Abhandl. über
 die Frage über die Lage von Jerusalem. In der 1. Abth. 1. 12. 1878.
 Die anonymen Schriften finden sich hier unter 'Anonymi' alphabetisch gereiht, je das erste
 Wort des Titels voran; nur wenige Titel ausnahmsweise auch sonst im alphabet.
 Dr. Georg Law, Köln, Nachr. am 18. 11. 1878.

A.
 A. da Firenze 51.
 Abd er-Rahman 50.
 Abu Abdallah, s. el-Baschschari.
 Abu el-Feda (Abulfeda) 34.
 Abu el-Hasan 50.
 Ackermann, C. 241.
 Adamnanus 8.
 Adlerberg, N. 172.
 Adorne, A. 50.
 Adrichom, J. v. 1, 209, 234.
 Aertz, J. 48.
 Aiton, J. 183.
 Aitsinger 1, 209.
 Albert v. Aix 13.
 Alcarotti 85.
 Aldersey 82.
 Alexander, s. Rhein.

Angoulême, s. Thevet.
 Angulo, L. de 208.
 Anicet, s. Digard.

Anonymi:

A Handbook for Travellers 189.
 A strange and true Account 89.
 Acht Wochen in Syrien 165.
 Ansichten aus dem Morgenlande 229.
 Anódaitis 44.
 Biblische Geographie 218.
 Bordeaux-pilger 5.
 Carte de la Palestine 238.
 Cartulaire du S. Sépulture 14.
 Catagisonitjan 226.
 Ci orroiz lestat de la cite de Iherusa-
 lem 21.
 Cippi Hebraici 71.
 Ciuitas Jerusalem 232.

הערות על-אודות התבליט של סטפן אילש, בכתב-ידו של טובלר, בעותק הפרטי של ספרו

טובלר. הוא הגיע ברשימתו עד לפרסומים משנת 1878, שכן אז החלו להתפרסם ביבליוגרפיות
 סדירות לנושא ב-ZDPV, כתב-העת החדש של 'האגודה הגרמנית לחקר ארץ-ישראל'. לא נופתע
 אם יתברר שרהריכט הוא שביקש מהספרייה לרכוש את העותק המסוים הזה, שעל קיומו ידע
 כנראה מטובלר או מתומס, שכן הוא מעיד שהיה בידו בעת כתיבת עבודתו.¹²

164

R. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palaestinae: Chronologisches Verzeichnis der von 333 bis 12*
1878 verfasten Literatur über das Heilige Land, Jerusalem 1963² (Berlin 1890), p. XV
 ראה בהקדמת דוד עמירן למדורות 1963.

כדוגמה לתוספות, נביא כאן את דבריו של טובלר על דגם ירושלים משנת 1873 מעשה-ידידיו של ההונגרי סטפן אילש.¹³ הדברים כתובים בכתב-ידו בעמוד הראשון של המפתח עמ' 249: מפת תבליט של ירושלים וסביבתה. נעשתה בידי ההונגרי סטפן אילש בירושלים (כורך מקצועי). היא כוללת, לבד מן העיר עצמה, את ירושלים החדשה הרוסית, את גיא [בן]-הינום ואת חלקו הגדול של עמק יהושפט, את הר-הזיתים, הר-המשחית ו[הר] העצה הרעה. אורכה... מטר ורוחבה... מטר. משום נאמנותה לטבע ראיתי אותה במינכן 1874 מתוך שביעות-הרצון הרבה ביותר, ואני סבור שגם המלומד יוכל להיעזר בה לשם מחקריו. ללא ספק היא עולה על כל מה שהיה קיים עד כה... רהריכט, בבואו לדון במפת אילש, ציטט את שני המשפטים האחרונים של טובלר, הם משפטי ההערכה ליצירה ולחשיבותה. בניגוד לטובלר, רהריכט אינו נוהג להביא הערכות לפריטים ולמחבריהם, וכאן יש משום יוצא-מן-הכלל. לציטוט הוא מקדים משפט הסבר: 'טובלר ראה אותה במינכן וכתב על-כך בכרך העבודה של הביבליוגרפיה'.¹⁴

אוסף שרטוטים מהמסע בארץ

בעמוד הפנימי של הכריכה האחורית של כרך הביבליוגרפיה הנזכר לעיל הוסיף תומס הערה בכתב-ידו: 'ב-Codex Iconographicus בספרייה המינכנית, מס' 196, "שרטוטי תוכניות לנסיעות ד"ר ט' טובלר בארץ-הקודש", רובם מעשה-ידידיו. הערה אחרת של תומס, על עטיפתו של תיק הקרטון שבו שמורים המסמכים, מעידה שהנפטר הורה בצוואתו להעבירם לרשות ידידו. תומס ריכז וקטלג אותם בספרייה ב-16 באפריל 1877, כלומר, כשלושה חודשים לאחר פטירת טובלר. התיק, באותו סימון, שמור מאז במחלקת כתבי-היד בספרייה במינכן. גם רהריכט ידע על קיומו (אם כי אין בידינו הוכחה שראה אותו כמו עיניו), והוסיף אותו, בתור פריט מס' 51, לרשימת פרסומי טובלר. כל התעודות הן מירושלים ומסביבתה. נראה לנו שכולן שורטו לקראת הסיוור השני, בשנת 1845, ובמהלכו.¹⁵

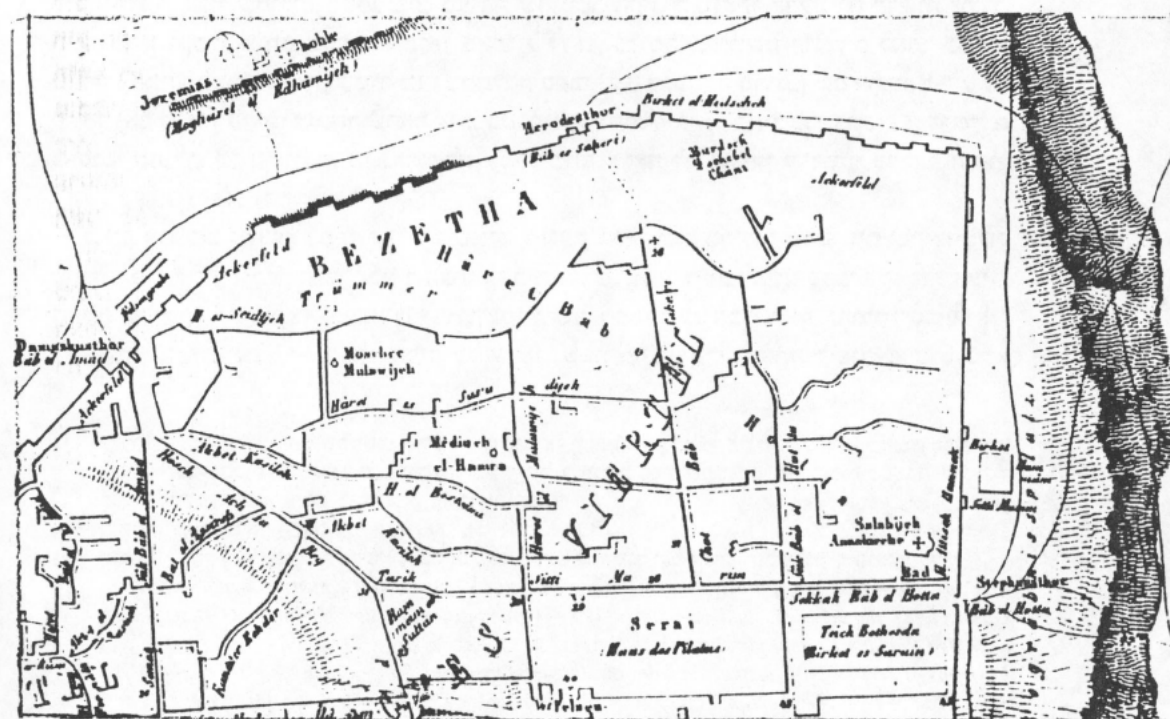
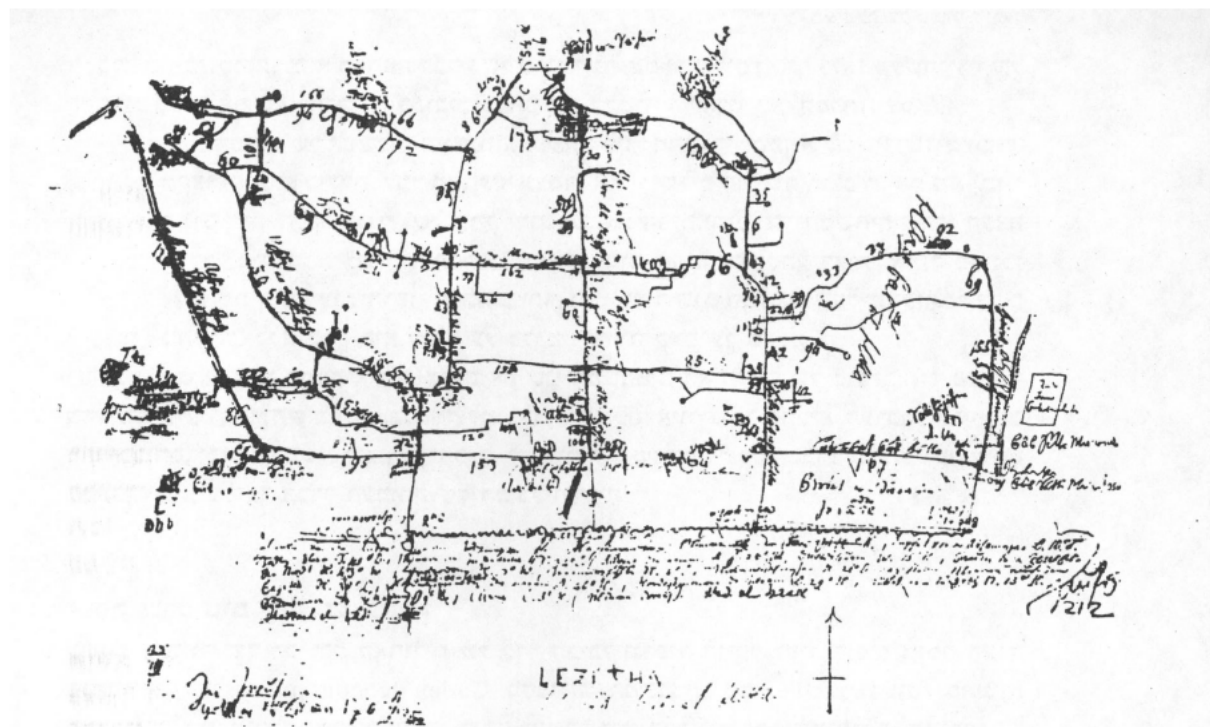
בתיק ארבעים ושישה דפים, בגדלים שונים. תשעת הראשונים מכילים שרטוטים וסקיצות של טובלר, פרי עבודת-השדה שלו בעיר העתיקה בירושלים. אלה שימשו אותו כבסיס למפות העיר, האחת שפרסם בשנת 1849 ובשנת 1852, והשנייה, שפרסם יחד עם הכרטוגרף ההולנדי סו"מ ואן-דה-ולדה, בשנת 1858.¹⁶ טובלר העיד על עצמו, שכוונתו העיקרית היתה ליצור שרטוט מלא

13 ר' רובין ומ' יאיר, 'מפותיו של סטפן אילש — כרטוגרף ירושלמי מן המאה הי"ט', קתדרה, 36 (תמוז תשמ"ה), עמ' 63-72. אילש עצמו מספר שהיה קשור, בין היתר, לטובלר. סביר שהשניים נפגשו בעת מסעו הרביעי של טובלר, בשנת 1865; אילש כבר שהה אז בירושלים.

14 רהריכט (לעיל, הערה 12), עמ' 660-661, מס' 707.

15 תודתנו למחלקת כתבי-היד בספרייה במינכן על הסיוע לו זכינו ועל האישור לצילום החומר ולפרסומו.

16 *El-Kuds, Grundriss von Jerusalem nach Catherwood und Robinson mit einem neu eingezeichneten Gassenetze und etlichen, theils zur ersten Male erscheinenden, theils berichtigten Gräberplänen nach den Beobachtungen*, von Dr. Titus Tobler, St. Gallen & Bern 1849; *Plan of the Town and Environs of Jerusalem Constructed from the English Ordnance-Survey and Measurements of Dr. Titus Tobler*, by C.W.M. Van de Velde. With Memoir by Dr. Titus Tobler, Gotha & London 1858, פריטים מס' 23 ו-41 (ראה לעיל, הערה 6).



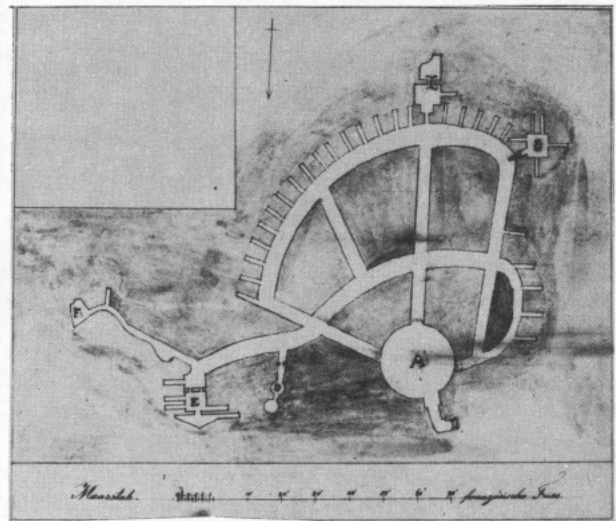
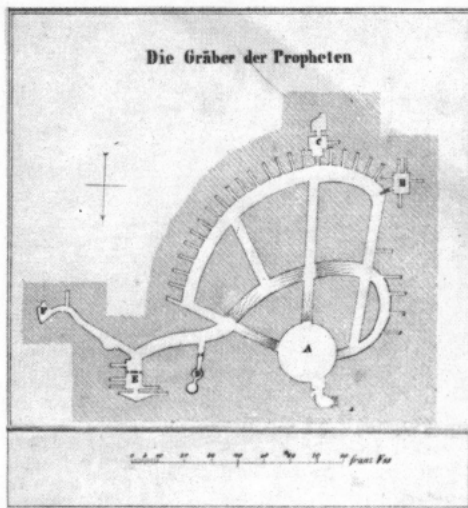
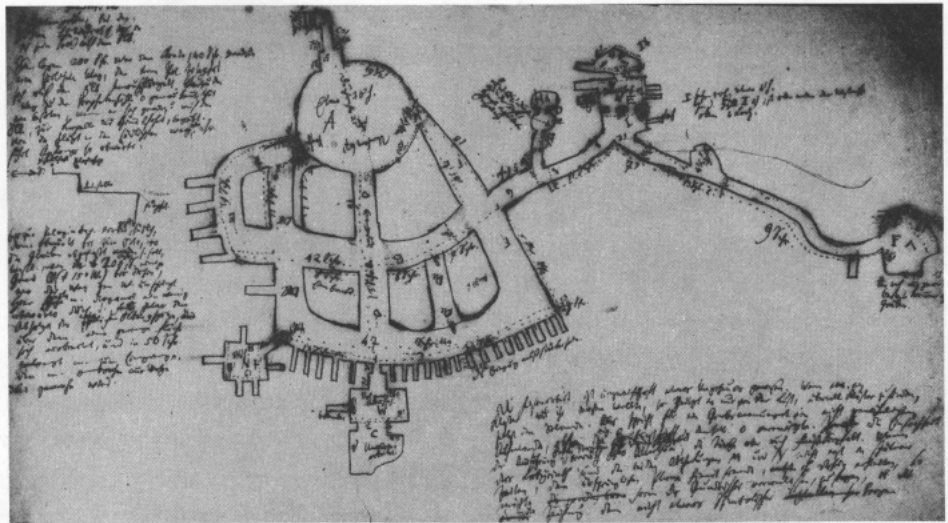
סמטאות הרובע המוסלמי בירושלים — מדידות ושרטוט בשטח (למעלה) והתוצאה הסופית במפה (מהדורת 1858; ראה הערה 16)

מידע: מעזבונן של טיטוס טובלר

ומדויק, הראשון מסוגו, של רשת הסימטאות שבין החומות. ואכן אנו מוצאים בשרטוטים שלפנינו מדידה מפורטת של רשת זו, של כיוונים, של הצטלבויות, של אורכים וכו'. ההשוואה בין השרטוטים המופיעים בדפים לבין התוצר הסופי אינה מותירה ספק בחשיבותה של עבודת ההשדה. רשימת השרטוטים שבתיק כוללת, בין היתר:

תוכניות ושרטוטים מבית-לחם, כולל מתווה של כנסיית-המולד לפי ברנרדינו אמיקו, משופר ומוסבר בידי טובלר.

שלוש תוכניות של כנסיית-הקבר בירושלים, וכן איוורים-שרטוטים מדויקים של חזיתות המבנה.



תוכנית קברי הנביאים, מדירות ושרטוט בשטח, טיוטה מתקדמת והתוצאה הסופית במפה (מהדורת 1849; ראה הערה 16)

מספר רב של תוכניות של קברים ומערכות קברים, כקברי הנביאים, קבר יעקב בקדרון, קברים בגיא בן-הינום, קבר אבשלום, קברי השופטים, קברי המלכים. סקיצות ותוכניות של כיפת-הסלע. מפת ירושלים כפי שהיתה בתקופה הצלבנית; העתקת מפה צלבנית של ירושלים.

שיטות עבודתו של טובלר

מקרה מבורך זימן אותי עם ד"ר טיטוס טובלר. עדיין שמור בי זכרון ערני מפגישתנו הראשונה, אחרי טקס חג-המולד בבית-לחם. טרם ידענו זה את זה פנים אל פנים, כאשר נשכבנו לישון למשך שעות אחדות במערה לצדו של רוצח שנמלט ממצרים. כרעתי לפני המזבח של הולדת ישו, נפעם ברגשות שדוגמתם לא ידעתי מעודי, כאשר איש אחד משמאלי החל מודד את המדרגות בחוט ובקנה-המידה שבידיו, כאילו ביקש להבטיח את עצמו שבביקורו הבא לא תוצע לו מערה קדושה אחרת במקום זו הנוכחית. זה היה טובלר. חשבנו עצמנו ליריבים, בעוד שלמעשה היינו עשויים להשלים זה את זה; מכל-מקום ראינו עצמנו, מתוך שמץ קנאה איש ברעהו, כמי שפותחים פרק חדש בקורותיהם של העולים-לרגל לארץ-הקודש. אני רוחש את מלוא ההוקרה ליסודיות הקיצונית שבה הוא ניגש למשימתו: רק גרמני מסוגל לעבוד במרץ שכזה. מעולם לא הושגו תוצאות מדעיות רבות יותר בהשקעה כספית פחותה יותר מאשר בידי טובלר, אשר אין דומה לו בהתמדה עיקשת ובאימץ בלתי נלאה של כוחותיו.¹⁷

י"נ זפ (1816-1909), היסטוריון קתולי איש מינכן, שסייר בארץ לראשונה בשנת 1845 ונודע מאוחר יותר כאחד מראשי חוקרי ארץ-ישראל בגרמניה, מביא לנו בקטע זה את סיפור פגישתו הראשונה עם טובלר, ואת דעתו על דרכי עבודתו ועל ערך מחקריו. בשרטוטים שלפנינו אנו מוצאים אישוש לדברי הערכה אלו, ועדות לדרך ההכנה היסודית לקראת הנסיעה. יש כאן שימוש בשרטוטים ורישומים, מעשה-ידי נוסעים מתקופות שונות. טובלר הוסיף להם הערות והסברים לפי הממצא בשטח. המדידות נעשו כולן בידיו, וכך גם חלק מהרישומים הפשוטים יותר. אך בהכירו במגבלותיו גייס לעזרתו רשם מקצועי, שיכול היה להעלות על הנייר רישומים הקרובים במידה מירבית למציאות. את הארכיטקט הצעיר גוסטב בורסטל, איש ברלין, הכיר טובלר בירושלים. במהרה עמד על כשרונו כרשם והחל להעסיקו. 'בזכותו', כותב טובלר, 'זכיתי שיהיו ברשותי [רישומים של] חזיתות מבנים בירושלים העולים, בנאמנות לפרטים, על כל מה שהיה קיים קודם-לכן'.¹⁸

סיכום

כבר נכתב רבות על מקומו של טובלר במחקר המתפתח של ארץ-ישראל במאה הי"ט. להערכה הרבה שותפים כמעט כל הכותבים על אודותיו, החל מבני זמנו ועד לחוקרים בני זמננו. כדוגמה

J.N. Sepp, *Jerusalem und das heilige Land: Pilgerbuch nach Palästina, Syrien und Aegypten*, I, 17
Schaffhausen 1873, pp. VIII-IX. תודתי לעדה ברודסקי על מלאכת התרגום.
טובלר, מחזיותי בירושלים (לעיל, הערה 9), עמ' 287.

נצטט משפט החזר על עצמו שוב ושוב, בתקופות שונות ובנסיבות שונות: 'To this very day, he who desires to concern himself with the history of these places, must begin with Tobler's investigation'¹⁹. בתעודות שלפנינו יש עדות ישירה על דרכי עבודתו של טובלר, על היקפה ובעיקר על יסודיותה, על היקף מקורותיו המגוונים ועל רוחב ידיעותיו. בידינו מספר הוכחות לשיטה שהיתה נקוטה בידו: הוא העתיק שרטוטים קודמים ותיקן בתוכם את הטעון תיקון לפי המציאות בשטח. אנו למדים מהן גם על קשריו הענפים עם מדענים בני התקופה. ולבסוף – יש בהן משום עדות הקושרת אותנו ישירות לפעילותו של אחד החשובים והמעניינים בין חוקרי הארץ במאה הי"ט, אחד מאותם ענקים ראשונים, פורצי ומתווי הדרך בחקר ארץ-הקודש במגוון רחב של תחומים.

J. Benzinger, 'Researches in Palestine', H.V. Hilprecht (ed.), *Explorations in Bible Lands during the 19th Century*, Philadelphia 1903, p. 589 19